

על כמה עמדות דקדוקיות של אברהם אבן עזרא

בהמשך למחקרי על כמה מהמונחים המרכזיים בספרי אבן עזרא, חכם הלשון, שהוא מקורי וקוהרנטי יותר ממה שחושבים חוקרים לא מעטים, ובניסיון להגדיר כמה מיסודות שיטתו, מבקש אני להסב את תשומת הלב לכמה נושאים שהם לכאורה נפרדים, אבל אם נתבונן בהם בכוליותם, הריהם מייצגים, לדעתי, אחדות פנימית מוחלטת ואף מראים את המאפיין שבחכמת הלשון שלו. את רוב הנתונים שאבתי כמובן מחמשת ספרי הדקדוק שלו.¹

א. עמדתו של אברהם אבן עזרא כלפי חכמי הלשון של אנדלוסיה מהמאה העשירית ומהמאה האחת עשרה

ראשית, נבחן מה הייתה דעת אבן עזרא על קודמיו בתחום הדקדוק. להלן נמקד את עיוננו בחכמי הלשון הידועים ביותר בספרד המוסלמית: מנחם בן סרוק, דונש בן לברט, חי'וג', אבן ג'נאח, שמואל הנגיד ומשה הכהן אבן ג'יקטילה.² אבן עזרא אינו מעריך במיוחד את חכמי הלשון הספרדים מן המאה העשירית. דעתו חריפה ביותר במיוחד על מנחם אף על פי שהוא כולל אותו תמיד ברשימות חכמי הלשון החשובים ביותר מארץ מולדתו. מה מקור התנגדותו למנחם, ומה הנושאים שהוא מעיר עליהם נגדו בחיבוריו בחכמת הלשון?³ שמו של מנחם מופיע כמעט תמיד בין המדקדקים הראשונים גם אם אין הוא מוצא חן בעיני אבן עזרא. בפסקה הראשונה של "ספר מאזנים" מנחם נכלל בין חכמי הלשון הקדמונים, כמעט בלי לחרוץ עליו משפט חיובי או שלילי חוץ מכמה מילות שבח כלליות: "ורבי מנחם בן סרוק ספרדי גם הוא חבר ספר מחברת וימצאו בו דברים נוחמים" (מאזנים, 8).

1. רשימת הספרים של אבן-עזרא והמהדורות שהשתמשתי בהם לקיצוריהם בסוף המאמר; רשימה ביבליוגרפית לקיצוריה בסוף המאמר.
2. כוונתי להציג פה את הנושא באופן שיטתי ושלם. השתמשתי בספרים שכתבו על הנושא: באכר וחרל"פ.
3. נוסף על הספרים שנוכרו בהערה 2 התייחסתי באופן מיוחד לחיבוריהם של: ילין, בן-מנחם, קוגוט ופרייס. ראה רשימת הקיצורים בסוף המאמר.

בספרו "שפה ברורה" אבן עזרא מזכיר את מנחם סמוך ליהודה אבן קוריש, ואף שהם רחוקים זה מזה, הוא משווה אותם לפייטנים הארץ-ישראליים לעניין תפיסת השורשים בעלי שתי אותיות או בעלי אות אחת בלבד. כידוע, נקט אבן עזרא עמדה ביקורתית מרבית נגד תורת הלשון של הפייטנים, ואין תמה שדבריו על כך שליליות ביותר. לדעתו, חכמי הלשון האלה "תרדמת השם נפלה עליהם [...] רק ר' אדנים הלוי הקיץ מעט משנת האולת [...]". (שפה ברורה, 46-47). ומדברי השבח על חיוג, אנו לומדים מה היו החסרונות של חכמי הלשון במאה העשירית: "ויפקח אלוהים את עיני ר' יהודה בר דור, הוא הנקרא חיוג, להכיר אותיות הנוח ואיך הם נוספים ונעדרים ומתחלפים" (שפה ברורה, 47). אבן עזרא מסכים עם ביקורת חיוג על המחברים הקובעים משקל אחד לכל סוגי הפעלים בעלי האותיות החסרות (גם אם עניין זה הולם יותר את הפייטנים מאשר את מנחם), והוא מסכים גם עם טענתו: "והנה כל אלה מהרסי בנייני הלשון" (שם).

באותו ספר, "שפה ברורה", מופיעות כמה מהמילים החריפות ביותר נגד מנחם: "ולא תאבה לשמוע אל דברי ר' מנחם בן סרוק נ"ע שאמר כי מלת זיט', שורשה ט"ת לבדה ומן ויזו מדמה, זי"ן לבדה [...]". (שפה ברורה, 79). כאן הוא מרמז קודם כול לתפיסת השורש ה"אחדי", ובנושא הזה תפיסותיהם של שני חכמי הלשון מנוגדות מאוד זו לזו כי אבן עזרא בוחן את דעתו של מנחם מן הפרספקטיבה של המאה האחת עשרה. הוא צודק באמרו שהמילה הראשונה היא מ"נטה" והשנייה מ"נזה" ושהבלעת הנו"ן הראשונה או הבלעת הה"א האחרונה הן לפי כללי הלשון, "כמשפט". בנושא של תפיסת השורש חלה תמורה גדולה הודות לספרי חיוג, ובה יש פער בין מאה למאה גם אם אפשר לגלות אצל מנחם היגיון משלו. אם נשווה את עמדתו של יוסף קמחי לזו של אבן עזרא, נראה שהשני לא היה עקיב ולא החמיר כל כך בדחיית שיטתו של מנחם, ואף הוא אינו מגלה הבנה יותר מקיפה בדרך חשיבתו הדקדוקית.

במקום אחר אבן עזרא טוען שמנחם לא הלך בדרך נכונה "בעבור חסר דעת דקדוק הלשון" (יסוד, 53א), והוא דוחה את טענתו "שיש מלות בלשון הקדש שפירושם לטעם ולהפך".⁴ הסיבה במקרה זה היא עיקרון כללי בטבע הלשון, במשמעויות המיוחדות המגולמות בה ובתפקידה ככלי תקשורת: "זוהו לא יתכן בכל לשון, כי המלות הם מרמיוות לדעת מה בלב המדבר". אילולא היה ברור מן הלשון מה כוונת המדבר, הייתה התוצאה ש"לא יבין השומע" (שם). ובכל זאת הוא סבור שאפשר לקבל את דעת מנחם במקרה של "לשון כנוי בעבור כבוד", כשנוקטים לכבוד הנזכר מילה שמשמעותה חיובית במשמעות שלילית: "כי מלת גנאי נשיבה

4. או כמו שהוא כותב במקום אחר: "יש אומרים כי ימצא בלשון הקדש פעלים שהם לדבר אחד ולהפך" (צחות, 72).

לשבח בעבור לשון כבוד" (שם). והדוגמה: הפועל "לברך" (באיוב ב, ט או במלכים א כא, יג) במקום "לקלל", או השימוש בשני בניינים באותו שורש למובנים הפוכים, כמו שר"ש.⁵ במקום אחר אבן עזרא מזכיר את סימנו של מנחם למלכים ולמשרתים: "כי עשתי עשר אותיות הם המלכים והם ח"ט ספ"ר גז"ע צד"ק, והמשרתים הם שמלאכת"ו בינ"ה, זה סימן מנחם בן סרוק" (שפה ברורה, 59). בנושא הזה אין חילוקי דעות בין שני המחברים, ואפשר לומר שהזכרת הסימן של שלמה אבן גבירול ושל אבן עזרא עצמו אינה אלא עד נאמן לכישרונם של חכמי הלשון האלה שהרי הצליחו להכניס את שמם בסימניהם. ובכן, בסוגיה החשובה ביותר, סוגיית מספר המשרתים, אבן עזרא הולך בעקבות מנחם ואינו מקבל את דעת דונש (שפת יתר, 6).

בלי לצטט באופן מפורש את שני חכמי הלשון מקוררובה הוא נוקט עמדה בנוגע לכמה מהצורות או הפסוקים שהם נחלקו בהם. בפירוש "ככבש אלוף" (ירמיהו יא, יט) הוא דוחה במפורש את ההסבר של מנחם ("ככבש גדול") ומביא פירוש קרוב לזה של אבן קוריש ושל דונש גם אם הוא משווה לפסוק חותם משלו: "כי הכ"ף תחת שנים כאלו אמר: ככבש כאלוף והוא שור" (שפה ברורה, 43); וגם כשהוא מנתח "בשלם" (מלכים א יט, כא) כמילה מורכבת במשמעות "בשל למו", הוא מתקרב לדעת דונש.⁶

אבן עזרא חולק לא רק על מנחם אלא על רוב המדקדקים, אפילו על חיוג, בעניין תפיסת בניין פעלל בפעלים מגזרת ע"ו כאילו הם שלישיים. לדעתו, גם אם הוא בדעת מיעוט, הם פעלים שניים (צחות, 44).⁷

אשר לדונש (ר' אדונים), אין כמעט אצל אבן עזרא רמיזות ל"תשובות על מנחם", וברוב המקומות הוא נותן את דעתו רק על "השגות נגד סעדיה" שעליהן הגיב בחיבורו "שפת יתר" ושעל פיו אין ספק בעיניו שמחברו היה דונש בן לברט.⁸ ברשימת המדקדקים שבתחילת "מאזנים" הוא משבח את דונש שבח כללי: "ורבי

5. מנחם בן סרוק טוען ב"מחברת": "ומראה אחד לשניהם, ומבלי הפך המלה יתהפך ענינה, כי המלה כפולה ענין: ישנו בנין וישנו סתירה. ויש כמהו בלשון עברית מילים מחולקים לשני פנים אחדים במראה ונפרדים בענינם", ראה: בן סרוק, עמ' 66*.

6. ראה: תשובות על מנחם, עמ' 118*; מאזנים, 93. מפירושי המקרא ראה: פירוש ישעיהו נט, טז ("וישיתם" כנגד מן "שתם"); פירוש שמות ו, ג (על "נודעתי"); פירוש דברים כב, ט (על "כלאים") וכו'. ראה באכר, עמ' 175.

7. ראה מאמרי: "Some Basic Concepts in the Linguistic System of Abraham ibn Ezra", משה בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 125-149, במיוחד עמ' 145 ואילך.

8. ראה הדיון במאמרי: "Sobre el autor de las Tešubot 'al Seadyah", א' מירסקי, א' גרוסמן וי' קפלן (עורכים), גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט (כרך לועזי), ירושלים תשנ"א, עמ' 26-43.

אדנים הלוי בן לברט מערבי ממדינת פאס גם הוא משיב דברים נכוחים" (מאזנים, 8-9). במקום אחר הוא מפליג בשבחו יותר משל כל חכמי הלשון מהמאה העשירית, כנראה בגלל התקדמות תורת הלשון שהוא מוצא ב"השגות": "רק ר' אדנים הלוי הקיץ מעט משינת האולת" (שפה ברורה, 47). אלה דברים משמעותיים ביותר העומדים בניגוד למה שהוא אומר על מדקדקים אחרים בני זמנו, ובמיוחד בניגוד למה שהוא כותב על אבן קוריש ועל מנחם (שפה ברורה, 48). עם זאת, העובדה שר' אדונים התקיף באופן חמור כל כך את מורו סעדיה לא נשאה חן בעיניו:

ואני אברהם אומר: מי יתן ואני ור' אדנים היותנו בדור אחד, ואז הייתי מוכיחניו על הדברים האלה. כי כל דבר שיאמר תלמיד מפי רבו, ורבו מפי רבו, אין ראוי להשיב כי אם על הרב הקדמון. והנה ידוע ידעתי כי רב סעדיה, הגדול שבתלמידים בדורותיו, הקל שבתלמידים היה בחכמי התלמוד, והגדול שבהם היה קל כנגד חכמי המשנה. והנה מה חטא הגאון, מדוע אליו ריבות? קום רב את ההרים, הם מוסדי עולם, הם חכמי המשנה שפרשו כן (שפת יתר, 1).

גם בכמה מהתשובות הקונקרטיות אין הוא מסכים עם דונש, ובמיוחד עם דעת דונש על האותיות טי"ת ודל"ת כמשרתות. בנושא זה יש פער גדול בין אבן עזרא לבין דונש גם בנוגע לסימן האותיות (שפה ברורה, 59) גם בדיון על צורות מסוימות, כמו "הודמנתון" שבניתוחה הוא טוען שתי טענות נגד דונש: הדל"ת נמצאת במקום התי"ו של התפעל, ועוד, המילה היא ארמית ואינה עברית (צחות, 20); כשאבן עזרא כותב על האות טי"ת, הוא סבור ש"לעולם הוא עיקר" ושרק בשלושה מקומות היא באה תחת תי"ו ההתפעל: "נצטדק", "ויצטירו", "הצטידנו", והסיבה לתופעה הזאת: "בעבור שידברו בצד", ויציאווה בפה בדברי צחות", והוא סבור שכל המדקדקים הסכימו על כך (צחות, 25). ייתכן שמשמעות הדברים היא שאבן עזרא חושב שהוויכוח עם דונש מדומה ואינו ממשי. אבל כשהוא מנתח את ביקורת דונש נגד סעדיה ב"השגות", אומר אבן עזרא שדעתו של ר' אדונים היא "הפך כל דעת המדקדקים הראשונים והאחרונים". הוא חותם את הדיון במילים מועטות, בטענה שבכל המובאות שהביא דונש הטי"ת היא במקום התי"ו של התפעל כדי שיהיה אפשר לבטא את הצד"י בצחות וכתוצאה מקרבת המוצא של שתי האותיות; ובדיונו על הדל"ת הוא חוזר ואומר שהתופעה היחידה שדונש מציג היא מארמית ולא מעברית, ולכן אף אין צורך בתגובה (שפת יתר, 6).

הוא חולק על דונש גם בשאלת הריבוי של השמות הפרטיים: לדעתו, דונש שגה שתי שגיאות בשיר אחד כשכתב "ביעקבים" ו"כיעקבנו". אבן עזרא שואל: "ומתי ראה הוא שני שמות עצם מתחברים או יסמכו על אחר?" (צחות, 41) ובמקום אחר: "ולא יוכל לאמר ישמעאלים לשני אנשים ששםם ישמעאל, כי דרך היחש דרך אחרת מהשם שהוא פרט" (שפת יתר, 90).

גם בנושא המילים המורכבות הוא חולק על דונש בכמה מקרים, כפי שנראה

להלן. חיבור הסגנון על רס"ג זרוע ויכוחים רבים בין ראב"ע לרונש, מאחר שאבן עזרא סובר שב-175 הפסוקים הנדונים לרוב סעדיה צודק ולא דונש, ורק במקרים מועטים הוא תומך בר' אדונים. באחת התשובות הוא מייחס לו דעה הסותרת את האמונה היהודית: בפירושו השגוי לתהלים קלט, יז, דונש "דבר סרה על השם", "ואני אומר שספרו ראוי להישרף על ככה, שיאמר שיש לשם, שהוא אחד, חברים ורעים" (שפת יתר, 54).⁹ לעומת זאת, אברהם אבן עזרא מסכים הרבה יותר עם המדקדקים האנדלוסים מהמאה האחת עשרה, ובמיוחד עם: חיוג', אבן ג'נאח, שמואל הנגיד ומשה אבן ג'קטילה אף על פי שאין הוא נמנע מלנקוט עמדה אישית בכמה סוגיות.

העובדה שהוא תרגם את ספרי חיוג' היא עדות לאהדה שחש אבן עזרא כלפי מדקדק זה. הוא מהלל ומשבח אותו מאוד גם אם לפעמים אין הוא מסכים בעליל עם כמה מדעותיו. כשהוא מונה את חכמי הלשון הראשונים מאנדלוסיה בפתיחה ל"מאזנים", הוא כותב על חיוג' שהוא "מערכי ממדינת פאס" ושהוא "חכם חרשי הלשון רב על כל חושבי מחשבות ומחשבתו הולידה ארבעה ספרים [...] והילדים האלה ארבעתם נתן בהם האלהים חכמה" (מאזנים, 9). ובמקום אחר: "ויפקח אלהים את עיני ר' יהודה בן דוד, הוא הנקרא חיוג', להכיר אותיות הננוח ואיך הם נוספים ונעדרים ומתחלפים" (שפה ברורה, 47). פעמים רבות הוא מכנה אותו "בעל הדקדוק" (כך למשל במאזנים, 166, 255 ועוד) ולדעתו, "לא נודע דקדוק לשון הקדש עד קום ר' יהודה בן דוד נ"ע, הנקרא חיוג', הוא ראש המדקדקים" (שפת יתר, 78; יסוד, 66א, 70ב).

אבן עזרא מביא את תורת חיוג' על קריאת השווא כהמשך מסורת הקריאה בטבריה:

ויאמר החכם הנזכר כי אנשי טיבריא יקראו השוא המתנועע אם אחריו יו"ד בתנועת החיר"ק, כמו יחזיהו ירמיהו, ויקראו השוא שאחריו קמ"ץ גדול, כמו ברכה, שמרים בפת"ח חטף והטעם שוא עם פת"ח. ואם אחר שוא המתנועע אחד מאותיות א"ח ה"ע, שהם אותיות הגרון, לעולם תהיה תנועת השוא כפי התנועה הבאה אחריו, כמו "דעו אפוא", שיקרא הדל"ת כמו שור"ק, ובמילת דעי כאלו הוא בחיר"ק, ובמילת דעה כאלו הוא בפת"ח קטון (צחות 5; מאזנים, 166).

בנושא זה אבן עזרא אינו מחווה את דעתו, אבל בשאלה הקשורה לאותו נושא, קריאת שני שוואים בסוף מילה, אין הוא מקבל את דעתו שהשווא השני הוא שווא נע: "ובסוף המלה יתחברו שנים שוואים נחים, כמו 'פת אלהים ליפת', וישת מן היין". ויאמר ר' יהודה המדקדק כי ראוי לקרא ת"ו וישת מן היין שוא מתנועע דבק

9. בפירושי המקרא, כפי שמראה באכר, עמ' 175, ראה: פירוש שמות ג, ב (על "להבת"); פירוש ישעיהו ה, ל (על "צר" כדומה ל"צהר"; אבן עזרא מתנגד לזה) וכו'.

עם מילת מן, והנה מה יעשה במלת "יפת אלהים" כי אין כח בלשון לחבר שנים שואים מתנועעים" (צחות, 5), כעיקרון כללי הוא מייחס לחיג' את התאוריה שהעבריים "לא יחלו בנוח ולא ישלימו בנע" אף לא במילה אחת (צחות, 12); אבן עזרא מסכים כאן עם משה אבן ג'קטילה ש"לעג" לו קודם לכן.

בעניין פועלי ע"ע, אבן עזרא מקבל את ניתוחו של חיג' כסוף הלכה (מאזנים, 254 ועוד), אבל הוא חולק עליו בנושא פועלי ע"ו ששורשם שלשי לפי חיג'. לדעתו, הם שניים (צחות, 41, 44; שפה ברורה, 49-51). במקרה אחד חיג' טוען כמו אבן ג'נאח ומשה הכהן שהצורה "חיים" גזורה מפועל ע"ע (חיי), אבל אבן עזרא אומר: "ואין יו"ד לפי דעתי בסוף המלה שורש" (צחות, 26; שפה ברורה, 56), מכאן ששורש הפועל, לדעתו, הוא "חיה". הוא גם מזכיר את חיג' בקשר למשמעות הפועל "שב" שיכול להיות עומד ויוצא ומציין שאבן ג'נאח לעג לו מפני שלא הסכים עמו על אחת המשמעויות (צחות, 44; שפה ברורה, 48).

לפעמים הוא מזכיר את דעת חיג' בלי להכריע אם הוא צודק או לא, למשל כשהוא אומר על "מחטו" (בראשית כ, ו) "כי זה ו"ו המשך תחת אל"ף השורש" (צחות, 2). הוא הדין באשר לתאוריה שבשם הפועל בפועלי פ"י ופ"נ נוספת תי"ו "בעבור חסרון הפ"א" (צחות, 64). וכן אין הוא סותר את דבריו בדיון על "צמתתוני" (תהלים פח, יז) "שהמלה גם היא מורכבת מפועל עבר מהבנין הרגוש ומנכח לשון רבים עם סמיכה אל יחיד" (צחות, 66).

במקומות אחרים הוא טוען שכמה מדעותיו שגויות. כך בצורה "ואבדך" (יחזקאל כח, טז) האל"ף "הוא אל"ף השורש, וחסרו המשרת בעבור התחברות שנים אלפ"ין, כי יכבד על הלשון מקראו. והדבר הפוך, כי אל"ף השורש הוא החסרון" (צחות, 7, 46) והסיבה: "כי איך יוכל השומע להבין, אחר שיחסר אות הסימן?" (יסוד, 73א). ועוד טעות, לדעתו, לייחס את "וקבנו" (במדבר כג, יג) לשורש "קבן" במקום לשורש "קבב" (צחות, 43; שפה ברורה, 65).

הוא מסכים עמו בנושאים אחרים: ב"תישמנה" (יחזקאל ו, ו) הו"ד היא במקום אל"ף (צחות, 16). אבן עזרא סובר עוד שחיג' צודק באמרו "כי מצא ארבעה פעלים בכל המקרא ואין להם חמישי, שבאו על משקל פועלים והם פעולים", אבל הוא משבח גם את משה אבן ג'קטילה על הדיון בנושא, ומתנגד עם שמואל הנגיד לדעתו של יונה אבן ג'נאח הטוען שמצא מילה חמישית: "היולד" (שופטים יג, ח) (צחות, 43).¹⁰

10. נוסף על "לוקח" (מלכים ב, ב, י), "אוכל" (שמות ג, ב), "מועדת" (משלי כה, יט) ו"יוקשים" (קהלת ט, יב). בפירושי המקרא הביא אבן עזרא טענות אחרות של חיג', כפי שמראה באכר, עמ' 176-177: פירוש בראשית מא, נא (על משקל "נשני"); פירוש ישעיהו יד, כ (על "תחד" כנגוד מן "יחד" לפי חיג' או מן "אחד"); פירוש שמות כא, ח (על קריאת "לא", "לו", "לה"); פירוש חבקוק ב, יט (על "דומם"); פירוש קצר שמות ב, ד (על "ותחצב"); שם ט, ל (על משמעות "טרם"); פירוש ישעיהו סה, יז (על משמעות חידוש השמים) וכו'.

את אבן ג'נאח הוא מכנה בשמות שונים: "ר' יונה הרופא", "ר' יונה המדקדק", "ר' מרינוס" (כך בשפת יתר, בצחות, בשפה ברורה). ברשימת חכמי הלשון שבהתחלת "מאזנים" הוא אומר עליו שמוצאו ממדינת קורדובה "השלים ספרים ו' והשביעי ספר השרשים וכלו מחמדים" (מאזנים, 9). כשהוא מדבר על נושא שבו אבן ג'נאח מסכים עם חיוג', הוא אומר: "גם הוא היה מדקדק גדול" (צחות, 16), ובמקום אחר הוא טוען ש"פירושו נכון כאשר הוא" (צחות, 21).

גם אם אין הוא מזכיר אותו בשמו, הוא מדגיש שיש שוני מהותי בינו לבין עמדת חכם הלשון שמשמש בשיטת היפוך וחילוף המילים או האותיות כדי להסביר צורות או פסוקים מן המקרא. א' סימון טען במחקר חשוב שערך שבאחד עשר המקומות שאבן עזרא תוקף את השיטה הזו בכתביו, ואפילו כשהוא מכנה את המחבר הזה "המהביל" או "המשוגע", הוא מתכוון לאבן ג'נאח;¹¹ והנה דבריו עליו ב"ספר צחות": "השמר לך ושמור נפשך מאד שלא תאמין בדברי המדקדק שהזכיר בספרו יותר ממאת מלות ואמר כי כולם צריכות חילוף. חלילה חלילה, כי זה איננו נכון בדברי חול ואף כי בדברי אלהים חיים וספרו ראוי להשרף" (צחות, 70).

אין צורך – כפי שאמר סימון – להבין כפשוטן, את המילים האלה, אלא כביטוי להתנגדותו החריפה לשיטה זו גם מבחינה פרשנית (רוב הציטטות נמצאות בפירושי המקרא) גם מבחינה בלשנית. באופן משמעותי בפסוק שבו מציע אבן ג'נאח להפוך את הסדר של שתי תיבות, כלומר לקרוא "מפר שור" במקום "משור פר" (תהלים ט, לב), אבן עזרא נותן הסבר לגמרי אחר בכלל של "תפקיד כפול": המילה "מן" משרתת את שני השמות, "שרת עצמו ואחר עמו [...] כאלו אמר הכתוב: משור מפר" (שפה ברורה, 69).

ובאשר ל"הזכור" (ישעיהו א, טז) הוא מציין את דעת אבן ג'נאח, שהיה ראוי להיות "הזכור" בהבלעת הדל"ת, אבל אבן עזרא מעדיף את ההסבר של אבן ג'קטילה: יש הבלעה של תי"ו (מאזנים, 100; צחות, 20). ואין הוא מסכים עמו שב"נתעור" (איוב ד, י) יש הבלעה של למ"ד, כאילו היה ראוי להיות "נלתעור" (מאזנים, 103; צחות, 66).

אבן עזרא סבור שהוא טועה בטענתו שה"א" הנגלה" (שמואל א ב, כז) היא ה"א הידיעה ואינה ה"א התמה (מאזנים, 111–112; שפה ברורה, 85; צחות, 21; רקמה, 102); הוא גם מעדיף מה שאמר שמואל הנגיד על "יתן" (ויקרא יא, לח) ועל "היקח" (ישעיהו מט, כד): שהן צורות של קל ולא של הופעל, כפי שאמר אבן ג'נאח (מאזנים, 145). גם "יטול" (ישעיהו מ, טו) אינו נפעל אלא קל (צחות, 64). ואין הוא

11. ראה מאמרו של פרופ' א' סימון, "לשונו החריפה והשנונה של הראב"ע: גינוי אמיתי או דרך ויכוח ספרדית?", י' לוי (עורך), מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא (תעודה, ח), תל-אביב תשנ"ב, עמ' 111–120; ראה גם פירוש בראשית כ, ב; פירוש שמות יט, יב; פירוש קצר שמות יט, יב; כא, ח; פירוש דניאל א, א.

מסכים אתו ש"יעצרו" (ישעיהו טו, ה) ממשקל יפעלו (שפה ברורה, 61). ובעוד שאבן ג'נאח טוען שהיו"ד של "יבמיי" (דברים כה, ז) והיו"ד של "לתתי" (במדבר כב, יג) נוספות, הוא חושב ששניהם כינויי גוף ראשון (יסוד, 63א). אבן עזרא אינו מביע התנגדות גלויה להסברו של אבן ג'נאח "לתלפיות" (שיר השירים ד, ד) "כי הת"ו נוסף והוא חסר אל"ף", ועם זה הוא מעדיף את פירושו של סעדיה הרואה את התיבה מורכבת (שפת יתר, 70; פירוש שיר השירים ד, ד).

הוא רואה כטעות של אבן ג'נאח את הסברו לציורף "נורא עלילה" (תהלים סו, ה) שהוא רואה אותו כשם תואר לאלהים בה"א נוספת: בעיניו זה שם בלשון נקבה, כמו "נורא תהלות", והוא מסביר שהתיבות בה"א נוספת הן כולן מלעיל (צחות, 21; שפה ברורה, 65; רקמה, עמ' 97). טעה אבן ג'נאח כשפירש את "אף ברי יטריח עב" (איוב לו, יא) מלשון "רווי" ולא משורש "ברה" (שפה ברורה, 52). לעומת זאת, הוא מסכים אתו ש"המצמיה הרים חציר" (תהלים קמו, ח) הוא "פועל יוצא לשני פעולים". לפי דעתו, הוא צודק גם אם יש מדקדק שלעג לו (מאזנים, 202; צחות, 43). וכן מוצא חן בעיניו ההסבר של "דגשין שאין צורך להם": למשל "בעבור לדבר בקו"ף בלשון צחות" (צחות, 69), וניתוח ההבדל בין העתיד של "ירא" לשל "ראה": "כי העלימו האל"ף שלא תתערב המלה עם עתיד ראה" (צחות, 47). וכן הוא הצדיק אותו בניתוח "מלכס" (ישעיהו ג, טו) כמילה מורכבת, כמו "מדוע" (צחות, 66). ושניהם טוענים שאות היחס כ"ף "לא מצאנוהו שנכנס על פועל עבר" (מאזנים, 58).

בנוגע ל"יתרים" אבן עזרא מביא כלל של אבן ג'נאח: "כל מילה שלא נדע לה דומה והיתה מרובעת, אם תחילתה אחד מאותיות אמת"ן, נאמר כי היא משולשת. ואם היא מחומשת נאמר שהיא מרובעת בעבור שמצאנו אלה האותיות נוספים ללא ענין", ואף שהוא תופס בכמה מקרים, לדעתו, ב"אגרטי" (עזרא א, ט) אין למדקדק ראייה שהאל"ף נוספה (מאזנים, 104; צחות, 68; שפה ברורה, 78; רקמה, כן עמ' 121–122). כמו כן לא נכון לראות שתי תיבות עבריות ב"האחדרפנים" כי בעיניו היא "מלה מורכבת והטעם שרי הפנים. והנכון בעיניי שהיא מלה פרסית והובאה על מתכונת לשון הקדש" (צחות, 68; מאזנים, 186; שפה ברורה, 78; רקמה, עמ' 122).

בספריו מרמז אבן עזרא לכמה מהעיונים שעליהם היו חילוקי דעות בין חיוג' לבין אבן ג'נאח. כך, למשל, במשמעות הפועל "שב" (ירמיהו ל, יח) כשהוא יוצא:

ויאמר ר' יהודה המדקדק ז"ל כי כל שב שהוא עומד הוא מגזרת תשובה, כמו "העם לא שב", רק אם היה יוצא הוא מגזרת בשובה ונחת, שטעמו "השקט ומנוחה" [...] והנה הטעם השקיטנו וילעג עליו ר' מרינוס המדקדק כי להשקיט השבות במקומו ולא ישיבם הוא גנאי. והוא אמר כי זאת המלה פעם היא עומדת ופעם יוצאת (צחות, 44; שפה ברורה, 48).

כללו של הדבר, אפשר לומר שאין הוא הולך בעקבות חכם אחד בלבד, הגם שהוא מחכמי הלשון החשובים ביותר של המאה האחת עשרה, אלא הוא עצמאי בדעותיו ומאשר את התאוריות של כל אחד רק כשהן מתאימות לדעתו. אבן עזרא רוחש כבוד מיוחד לשמואל הנגיד. וההוכחה – הוא מכניס אותו לרשימת חכמי הלשון האנדלוסיים ואומר שהוא נולד במדינת קורדובה וש"חקק ספר העשר והוא גדול מכל הספרים הנזכרים ואין למעלה ממנו" (מאזנים, 10). בספרו "יסוד מורא" (א1) הוא מזכיר את 22 הספרים שהוא כתב.

בכמה נושאים חשובים הוא מסכים אתו או מרגיש קרוב מאוד אליו: אחד העניינים המשמעותיים ביותר הוא הפעלים במשקל "קם", ועליהם טוען הנגיד: "כי עיקר קם וחביריו שני אותיות נראים ואות נח נעלם גם הוא עיקר", ואבן עזרא אומר: "ודעתי קרובה מאד אל דעתו" (צחות, 44; שפה ברורה, 51) על אף שהוא סבור שהם שניים.¹² את הנגיד הוא מצטט גם בקשר לה"א של "ה־ליהוה" (דברים לב, ו) שעומדת לעצמה, ואבן עזרא שם אותה בפרק של "האחדים"; כאן הוא מוסיף את דעתו על "סוד גדול והוא שהה"א לא יתכן היותו בשוא ופת"ח כי אין יכולת באדם לקרוא שוא נע אם לא היה אות אחריו" (מאזנים, 81–82). בפירושו הצורה "ענותו" (תהלים קלב, א) הוא מזכיר את התאוריה של הנגיד כשווה לזו של חיוג' כי שניהם רואים בה שם הפועל מפועל, והם קרובים לאמת (צחות, 65). הוא מציין בחיוב שהנגיד פירש "הסכלת עשו" (בראשית לא, כח) בספרו (מאזנים, 131). לא כן בקשר לצורת "חיים", הוא מצטט אותו כאחד המדקדקים חשובים שהוא פועל ע"ע ולא ל"ה, כפי שהוא טוען (שפה ברורה, 56).

אבן עזרא מזכיר גם כמה תאוריות של הנגיד הסותרות את דעתו של אבן ג'נאח: "היולד" (שופטים יג, ח): לפי הנגיד "היה ראוי להיות היולד. ובהתחבר השני יודי"ן חסרו האחד". אבל דעת אבן עזרא אינה נוחה מכך: "זה לא יתכן כי לא מצאנו ה"א הידיעה שנכנס על פועל עתיד בכל המקרא". נדמה שהוא מנתח את הצורה כמו אבן ג'נאח שטוען שהיא פעול על משקל פועל (מאזנים, 110; צחות, 43). לעומת זאת, הוא מסכים עם הנגיד ש"יותן" (ויקרא יא, לח) ו"יוקח" (ישעיהו מט, כה) אינם מבניין הפעיל (בניגוד לאבן ג'נאח הגורס כך אף שאין ההפעיל מפעלים אלו מתועד במקרא), אלא מבניין קל (מאזנים, 145).¹³

12. ראה מאמרי (לעיל הערה 7), עמ' 145 ואילך. אם כי לפי מה שהראה א' רויז בפירושו למקום ב"שפה ברורה", ייתכן שאבן עזרא שינה את דעתו על הנושא; בפירושים הוא משתמש בהרבה מקומות במונח "פעלים עלומי העי"ן" במקום המונח "שניים".

13. ראה באכר, עמ' 183 ואילך, שזמכיר עוד ציטטות מן הנגיד בפירושי המקרא, כמו: פירוש בראשית יט, יח; מט, יח; מט, כח; פירוש ויקרא טז, יח; פירוש במדבר כב, ז; פירוש ישעיהו לב, יא; פירוש יואל א, טו; פירוש מיכה ז, ז; פירוש נחום ב, ב; פירוש חבקוק ב, ו; פירוש דניאל ט, ד.

גם את משה הכהן אבן ג'קטילה הוא מצטט פעמים רבות, וכדרך כלל מתוך נטייה חיובית בהחלט. גם אם יש חילוקי דעות ביניהם בכמה נושאים לא עקרוניים, ברור לכול שהוא מרגיש מבחינה בלשנית קרוב מאוד אליו. ברשימת המדקדקים שבתחילת "ספר מאזנים" הוא מציג אותו כחכם שמוצאו מקורדובה וש"ביאר ספרי הדקדוק גם הוסיף ענינים לא ידועים הקדמונים" (שם, 10); "יתכן שהכוונה לתרגום ספרי חיוג' עם תוספות משלו. בדיון על התאוריה של השורש השלישי של "עשה" נראה שאבן עזרא מכוון אליו בכנותו אותו "הגדול שבמדקדקים" (שם, 66), והוא מזכיר במיוחד את "ספר זכרים ונקבות" (שם, 10, 84) וגם את "ספר הדקדוק" (שם, 89), אך איננו יודעים אם הוא שם כללי המרמז לראשון או ספר אחר עצמאי.

על אף שנודע כמתרגם של חיבורי הדקדוק של חיוג' וכתלמידו, יש לפחות נושא אחד שבו הנגיד מוצא שהוא "לועג" לחכם הלשון הגדול "בעבור שאמר בספרו כי העבריים לא יחלו בנוח ולא ישלימו בנע", ואבן עזרא מוסיף: "והדין עם ר' משה הכהן כי אין כח במדבר כי אם כן" (צחות, 12).

עם אחת ההשערות של אבן ג'קטילה אין אבן עזרא מסכים כלל, והוא חוזר עליה כמעט בכל ספריו. לפי חכם הלשון הזה כל פועל צריך להיות בעל שלוש אותיות שורש לפחות, כי "בעבור החסרונות יתכן שיהיה פ"א הפועל והעי"ן חסר או הפ"א והלמ"ד מאותיות יהו"א או העי"ן והלמ"ד [...]"; כך לא יהיה אפשר להכיר את הפועל או כמו שהוא אומר במקום אחר: "תהיה המלה נעדר". וזו אינה בעיני אבן עזרא ראייה גמורה, "כי לא מצאנו בלשון הקודש שהתחברו בפועל ג' אותיות מאותיות אהו"י", והוא נשאר נאמן לשיטתו בפעלים השניים (מאזנים, 176; צחות, 44; יסוד, 66אב; שפה ברורה, 49).¹⁴ הוא לא השתכנע מהסברו של אבן ג'קטילה על הפתח של "וקמת" (עמוס ז, ט): "בעבור שלא תראה המלה כאלו היא שתיים, וזאת איננה ראייה" (שפה ברורה, 51).

באשר לפועל "עשה" (ולדומיו) אבן ג'קטילה טוען שאות השורש השלישית היא יו"ד המתגלה ב"חסיו בור" (דברים לב, לו) ועוד (מאזנים, 66, 183; צחות, 46; יסוד, 76א; שפה ברורה, 57).¹⁵ ואילו אבן עזרא מביע דעה אחרת ב"סוד דקדוק": "הה"א איננה מאותיות המשך החליפה ביו"ד"¹⁶ ובמקום אחר: "היו"ד איננו שרש באחרונה". גם ב"עשתה" רואים שיש תי"ו במקום הה"א של השורש.¹⁷

אבן עזרא טוען כמו אבן ג'קטילה ש"נחלת" (תהלים טז, ו) היא שם בנקבה כמו "נחלה" (שפת יתר, 79) ושיש רק שלוש צורות כאלה בקמץ ובתי"ו במקרא: שנת,

14. ראה באכר, עמ' 88 ואילך, וגם מאמרי (לעיל הערה 7), עמ' 145 ואילך.

15. הוא מסכים בנושא הזה עם הנגיד. פוננסקי בעמ' 40 מייחס את העניין להשפעת הדקדוק הערבי.

16. ראה עוד: "בא היו"ד תחת ה"א כי אותיות אהו"י יתחלפו" (שפה ברורה, 57-58).

17. מן הפרספקטיבה של הדקדוק בימינו הטענה הזאת נראית פחות "מודרנית" בהשוואה לדעת אבן ג'קטילה, אבל נראה לי שאבן עזרא מנסה להיות נאמן לעקרונות שיטתו.

זמרת ונחלת (יסוד, 59א). לפי אותו חכם הלשון "חשמנים" (תהלים סח, לב) הוא משורש "חשמונאי" "וטעמו סגן" (שפת יתר, 82). בפסוק אחר (איוב לח, לב) הוא מזכיר שבעיני משה הכהן "מזרות" היא שם רוח בעוד שרונש טוען שהיא צורה אחרת לשם "מזלות", ואילו אבן עזרא גורס שזה שם כוכב (שפת יתר, 75). אבן ג'קטילה מסכים עם סעדיה על משמעות "עלמות" (תהלים מח, טו) שהוא כמו "ימי עלומנו" (דונש חושב שזה מגזרת "נעלם") (שפת יתר, 106).

הוא גם מזכיר את דעתו של ג'קטילה על האל"ף של "בזוא" (ישעיהו יח, ב) כאילו היא תמורת הכפל, כמו היר"ד שב"דליו" (משלי כו, ז) (מאזנים, 74-75; צחות, 42). לדעתו, ב"תשם" (בראשית מז, יט) חסרה אל"ף כי היא "מגזרת" "תאשם" (הושע יד, א) משורש "אשם" (צחות, 16; יסוד, 64א), או אולי "הנוח הנעלם שהוא אחרי התי"ו הוא תחת אל"ף השורש" (שם, 46); בכל מקרה, אבן עזרא תמים דעים עמו. הוא אף מקבל את הסברו ל"הזכר" (ישעיהו א, טז), שהאות שנבלעה בו היא תי"ו ולא דל"ת כפי שאמר אבן ג'נאח (מאזנים, 100; צחות, 20; שפה ברורה, 45-46). ב"ללת" (שמואל א ד, יט) חסרה דל"ת (צחות, 20; יסוד, 64א). הוא גם צודק, לפי אבן עזרא, בטענתו שבציווי בבניין נפעל צריך להוסיף ה"א בעבור הנו"ן שנבלעת בבניין נפעל: "השמר" (שמות לד, יב) (צחות, 21). לדעתו, במילה "המולה" (יחזקאל א, כד) הה"א נוספת, אף שלדעת אבן עזרא, המקרים של ה"א הנוספת בראש מילה הם מעטים (צחות, 21); אבל בניתוח "דעיניהו" (איוב כד, כג) אבן ג'קטילה אומר שהה"א היא מן הרבים, ואילו לדעתו היא נוספת (צחות, 21).

אבן ג'קטילה אומר ששמות כמו זהב, ברזל, נחושת, ברזל ועופרת לעולם יהיו יחיד, אבל נעלמו ממנו כמה דוגמאות בלשון רבים ("בדיליך", "כספיהם" וכו') (מאזנים, 84; צחות, 41). הסברו על "כונן" (תהלים ט, ח) אינו שווה לזה של אבן ג'קטילה שרואה בו צורת פעלל, לדידו, זה פועל מן השניים, ולפי שלא ייתכן בהם דגש בבניין כבד, יש הכפלה של האות האחרונה (צחות, 60, 44; יסוד, 66ב; שפה ברורה, 53, 75).¹⁸ אבן ג'קטילה סובר ש"משוכבת" (יחזקאל לח, ח) הוא פעול בצורת פועל, אבל אבן עזרא גרס אחרת (שפה ברורה, 40, 53). הוא מסכים עם אבן ג'קטילה על צורת הבינוני של פועלי ע"ע בלי מ"ם: "שוכב", שלא כפועלי ע"ו (יסוד, 71א; שפה ברורה, 74).¹⁹ אבן ג'קטילה רואה את הצורה "חיים", כמו מדקדקים אחרים, כפועל ע"ע (צחות, 26; שפה ברורה, 56), ואילו הוא טוען שהיא משורש "חיה". יש ביניהם חילוקי דעות גם על "חוסים" (תהלים ב, יב), כי לפי אבן עזרא, אין זה פועל במשמעות פעול אלא שם תואר (צחות, 43). וכן אין הוא סבור שצריך להוסיף "הוא" לצורת העבר "שמר" (צחות, 43).

18. על הנושא הזה ראה את דבריו הנכוחים של א' רויז, שפה ברורה, 107 ואילך.

19. ראה פוננסקי, עמ' 119, 188 ואילך.

אבן עזרא אינו חולק על טענת אבן ג'קטילה שוי"ו "ותצפנו" (יהושע ב, ד) מרמזת לשם הפועל "לקח", "כי לעולם הוא שם הפועל עם הפועל, ואם לא יכתב", כמו בצורות רבות דומות; הסבר זה מוצא חן בעיני אבן עזרא ותואם לשיטתו כי הוא נוקט פעמים רבות אותה הדרך ואף מוסיף דוגמאות (מאזנים, 89-90; צחות, 70). גם בפסוק "את הכבש אחד" (במדבר כח, ד) מציע אבן ג'קטילה פתרון דומה: "כי הוא את הכבש כבש אחד" (מאזנים, 106). אבן עזרא אף משבח אותו על ההסבר לה"א שבהתפעל עבר: "בעבור התי"ו, כי היה ראוי להיותו לעולם נח" (יסוד, 77א); וכן על צורת העתיד המיוחדת "יאמר" מן "אמר" שאינה במשקל יפעול: כדי ש"לא יתערבו בעלי האל"ף בתחלה בבעלי היוד", "והנה היה יאמור וכבר על הלשון, על כן פתחו עי"ן הפועל". (צחות, 46). לדעתו, אבן ג'קטילה צודק גם בטענתו ש"לא יתכן שימצא שם הפועל סמוך עם פועל ועבר ועתיד כמו 'שמור שמרתי"', חוץ מ"היות אהיה" (תהלים נ, כא) (צחות, 48).

בפסוק "קרבה אל נפשי גאלה" (תהלים סט, יט) הוא חושב שהוא רחוק מהאמת ביחסו את "גאלה" למשקל זהב; בעיניו היא צורת פועל עם כינוי, וייתכן שחסרה מילת "אשר" (מאזנים, 163). לא כך "ונחתום" (אסתר ח, ח), "ונעתור" (דברי הימים א ח, כ) שלפי אבן ג'קטילה, הם פעלים בעבר, אך לפי אבן עזרא, "אינם כי אם שמות באו במקום הפועל" (מאזנים, 233).²⁰

לאבן ג'קטילה מיוחסת התאוריה שמארבע הצורות שהזכיר חיוג' "שבאו על משקל פועלים והם פעולים" (צחות, 43), אף על פי שאמר אבן ג'נאח כי מצא את החמישית, "הוציא מלת 'מוערת' מהם בעבור היותה מהפעלים העומדים" (מאזנים, 214). אבן עזרא תומך בכך ואף מוציא עוד צורה מן הקבוצה. לא כן ב"לקח" (ישעיהו נב, ה) שהוא ניתחו כבניין קל בטענה שאם הפועל יוצא כמו במקרה הזה, הריהו מבניין קל, ואם הוא עומד - פיעל. בעיני אבן עזרא ההבדל בין שתי האפשרויות הוא הדגש שאינו בקל (מאזנים, 226; צחות, 65; יסוד, 69א). הוא הדין ל"כרת" (יחזקאל טז, ד), על דבריו הוא אומר: "אל תשמע אל דברי ר' משה הכהן" (שפה ברורה, 40).

יש שהם חולקים גם במשמעות כמה מילים מן המקרא: "בנבל עשור" (תהלים קמד, ט) אינו כלי "שיש לו עשרה נקבים" אלא שני כלי נגינה שונים ואות היחס ביי"ת משרתת פעמיים (צחות, 42; שפה ברורה, 43; פירוש תהלים לג, ב). גם המילה "כטל" (תהלים קלג, ג) צריכה לשרת בשני מקומות על אף פירושו של אבן ג'קטילה (שפה ברורה, 43; פירוש תהלים קלג, ג).²¹ טעמו של "יכבד" (ישעיהו סו, ה), אינו "כבד" אלא "נכבד" (שפה ברורה, 76; פירוש ישעיהו סו, ה).²² הוא מציינ

20. למרות זאת בשפה ברורה, 64 הוא אומר שזה שם הפועל.

21. ראה פוננסקי, עמ' 115.

22. ראה פוננסקי, עמ' 102, 148.

שבשביל אבן ג'קטילה "טרם" הוא "הזמן העומד", אבל אין הוא אומר מהי דעתו (שפה ברורה, 84).²³ בוויכוח בין סעדיה לבין אדונים הוא מזכיר שאבן ג'קטילה מסכים עם סעדיה ש"כבודי" (תהלים ז, ו) פירושו "נפשי", גם אם יהודה ובן בלעם לעגו לו כי סברו כמו אדונים שפירושו "גוף", והוא עצמו הולך בדרך הראשונים (שפת יתר, 40).²⁴

הוא מצטט את אבן ג'קטילה בין המפרשים הרבים ש"מטעים את המפסיק", הלא הוא "עזרא הסופר", "ולא אמרו נכונה" (צחות, 73).

את המדקדים האחרים מאנדלוסיה לא הזכיר אלא בקצרה, קודם כול בתולדות חכמת הלשון העברית בפתיחה לספר "מאזנים": שלמה אבן גבירול כמחבר "הענק"; דוד הדיין בן הגר מגרנדה, מחבר "ספר המלכים"; יהודה בן בלעם מטוליטולה, וכן יצחק בן יוש שחיבר את "ספר הצירופים"; לוי בן אל-תבאן מסרקסטה מחבר "ספר המפתח" (מאזנים, 9-11). אפשר להוסיף עליהם את חסדאי הלוי שטען ש"ויקח" שורשו נק"ח כי הלמ"ד לא נבלעה אף פעם (צחות, 46).²⁵

ב. קבלה וסברה

בכל ספרי אבן עזרא כמו אצל המדקדים הערבים יש דרך כפולה להשיג את תורת הלשון: המסורת (קבלה) וההיגיון ("על דרך סברה") שני מושגים שמופיעים פעמים רבות בספריו. הם בעצם די שקולים מפני שאבן עזרא אינו מחפש חידושים בדרך כלל, והוא מסתפק בנושאים רבים בהזכרת מה שקיבל מהקדמונים ובתוספת הערות אחדות משלו. כעיקרון, דעת הקדמונים עדיפה תמיד בעיניו: "ועוד מצינו שאמר הגאון במקומות רבים בספריו: אף על פי שמדרך הסברה מדקדוק הלשון איננו כדברי הראשונים, אנחנו נסמך עליהם ונעזוב דעתנו, כי היא נקלה כנגד דעתם".²⁶ אבן עזרא מבטא את סמכותם של הקדמונים במילים דוגמת "ככה קיבלנו" בהקשרים שונים מאוד. כך, למשל, בקשר לניקוד שקיבלנו מבעלי המסורה על המילה "ירושלם" בלי יו"ד (צחות, 12), או כללי הוי"ו בשורוק ש"קבלנו מאבותינו" (שם, 5). בעלי המסורה עצמם, הייתה להם מסורת שקיבלו מאבותיהם, "המסורת שהיא בידם", למשל, על כתיב "והנהו" (ירמיהו יח, ג) בלי אל"ף, "רק הם חשבו דרך סברה שהוא חסר" (צחות, 21). זו אולי הסיבה שהוא זהיר מאוד כשהוא מנסה

23. ראה פונטסקי, עמ' 101.

24. באכר, עמ' 184 ואילך, מביא רשימה מלאה של מראי המקום לאבן ג'קטילה בפירושי המקרא של אבן עזרא, ובמיוחד בפירוש על ישעיהו ובפירוש על תהלים.

25. ראה באכר, עמ' 183 ואילך.

26. שפת יתר, 1. אבן עזרא במקום אחר בעד סעדיה: "ואלה דברי קדמונינו ולא בדאם מלבו" (שם, 30).

וגם: "והגאון רדף אחרי הקדמונים, ושבעים פנים לתורה" (שם, 33). "ואני אומר שסמך הגאון על דבר זה אחר הקדמונים, כי כן כתוב" (שם, 169).

להכחיש תאוריות מסוימות שייטכן שהן פירושים מסורתיים שקיבלנו מהראשונים, והוא מגוון בתשובתו ואפילו מתיר לפעמים את שתי האפשרויות: "אם דרך קבלה נקבל. ואם דרך סברא [...]". (שם, 72). ולפי המילים האחרונות ב"ספר צחות": "כי ידעתי כי דעת הקטון שהיה בקדמונים רחבה מדעתנו" (שם, 73), אין פירושו של דבר שצריך לקבל את דעות הקדמונים בלי לחשוב קודם אם הן נכונות או לא. בכמה נושאים הוא חיווה את דעתו גם אם היא שונה משל הקדמונים: "כן דעת הקדמונים ולפי דעתי [...] אף על פי שדרך סברה [...]".²⁷ יש מקומות שבהם ה"סברה" או ההיגיון והנתונים שנמצאים במקרא אינם עולים בקנה אחד (שפה ברורה, 74), כמו בפועל "משוכבת" שהוא חסר נושא.²⁸ אבל יש כמה פרטים או תכונות של שפה שאפשר להשיגם בלי מסורת אלא רק בעזרת הסברה, כמו הניקוד של אותיות הגרון: "רק היינו יודעים בלא הקבלה כי אותיות הגרון ירחבו וירחיבו אשר לפניהם" (צחות, 12).

במספר דיונים הוא מדגיש שדבריו הם חידוש משלו שהגיע אליו על סמך ההיקש או הסברה. כך למשל, בעניין הצורה והשמות של התנועות (שם, 1: "מצאתי [...]") או במשמעות הצורה והשם של העיצורים (שם, 17-18). במקרים מסוימים "על דרך סברה" יכול לרמז על יצירת שמות (שמות פרטיים וכו') בשימוש לשון המקרא (שם, 41) או על הכינויים בפועלי ע"ע (שם, 48; יסוד, 70א) או על צורות אחרות עם כינויים שאינם במקרא, כמו "שמרתכם", "שמרנוכם", "שמרתוהו", "שמרנונו" (צחות, 43), "מוצאותי" (שם, 49); או על צורת הריבוי "אחדות" במקום "אחתות" (הצפויה מן "אחת") (שם, 42). אם לוקחים מילה שנמצאת במקרא, כמו גוף ראשון בעתיד הופעל "אובל" (איוב י, יט), אפשר להשלים את יתר הצורות "דרך סברא", בעזרת ההיקש (צחות, 65). עמדה כזאת יכולה להביא אותו למסקנות מוזרות, למשל כשהוא מצייע לפרש את שם המספר "שמונה" מן "דשן ושמן" (שם, 42) או ההפך, "בעבור כי העומק בגוף לא יהיה כי אם בתוך שמונה נקודות העובי וזו דרך סברא". אפשר גם להשתמש בה כדי להסביר פסוק אחד מן המקרא כמו "עשור" (בראשית כד, נה) (צחות, 42).

בין הטענות על מה שמותר או על מה שאסור בלשון העברית, הכלל הנקוט בידו הוא "ויש לו להראות זה הבניין נמצא במקרא" (שפת יתר, 31). לפועל "מצא" יש תפקיד מרכזי בהקשר הזה כראיה חותכת בדבר נכונות הצורה מן ההיבט הדקדוקי; ויש שהוא נוקט את המשפט "לא נמצא ראייה" (שפה ברורה, 39-40). כשצורה כלשהי אינה מתועדת במקרא צריך להשתמש בסברה: כך למשל כשיש דגש ברי"ש

27. במקרה הזה הוא מתכוון לפועלי ע"ע, שלפי דעתו נוהגים בדרך כלל כשלמים, אלא שלעתים האותיות הכפולות נבלעות.

28. ראה: שפה ברורה, 40, 53; א' ריוז כותב על הנושא בדיסרטציה שלו (שם, 148 ואילך), והוא מרמז על שינוי שחל בדעתו של אבן עזרא.

ב"כרת" (יחזקאל טז, ד). בוויכוח על "רודם" (תהלים סח, כח) הוא אומר: "אולי שנו העברים המשפט בפעלים שהלמ"ד שלהם נעלם" (שפת יתר, 55). המקרא, מנהג העברים הקדומים ביחס ללשונם, מקובל בדרך קבלה, והוא המקור הראשי לידיעותינו על הלשון. ייתכן שהעמדה הזאת של אבן עזרא היא המקבילה הברורה ביותר ל"תשכל" (היקש ודימוי באופן מחמיר) של אסכולת בצרה.

ג. הצורות הזרות שבמקרא

"צורה זרה" היא אחד המונחים המרכזיים שבדקדוק הערבי, שיש לו חשיבות מיוחדת בחילוקי דעות בין חכמי הלשון מבצרה ומכופה. מדקדקי בצרה הגיעו בדרך התבוננות לצורה היסודית (אצל), וממנה בעזרת ההיקש ואחרות הצורה (תשכל) לכל הצורות הנגזרות. חכם הלשון ניסה להסביר כי הצורות הזרות (שד בערבית) הן מסקנה על דרך ההיגיון מן הצורה היסודית.²⁹ לא כך מדקדקי כופה, שבשבילים המסורת (נקל) היא המקור הראשי לידיעותינו על הלשון: צורות או ניבים שהיו למעשה בשפה ובספרות היו בו בזמן מיוסדים היטב והיה להם אפילו כוח נורמטיבי; לכן הם לא ראו צורך להצדיק אף "צורה זרה" אחת.³⁰

הנה זו הבעייתיות שברקעם של רוב ספרי חכמת הלשון היהודיים גם במזרח וגם באנדלוסיה. אף על פי שבמאה העשירית חדלו כבר צלילי הוויכוח הזה אצל המחברים הערבים, רוב חכמי הלשון היהודים העדיפו את דעתם של סיבויה ותלמידיה מבצרה.

לא פלא אפוא שהמונח "צורה זרה" או "מילה זרה" הוא בעל חשיבות בשרידי חיבוריו של סעדיה שהגיעו לירינו.³¹ האמת היא שאצל המדקדקים האנדלוסיים מהמאה העשירית אין בעיה זאת מזדקרת לעין באופן ברור, אבל לא כך המצב אצל

29. ראה את דבריו של ערביסט מומחה ידוע: "Diese gegenseitige Beziehung von Sprache und Vernunft aufzuzeigen, ist die vornehmste und schwerste Aufgabe des Grammatikers basricher Schule. Er muss daher die gesammte Sprache, die er empirisch kenenernt, in die sich von selbst ergebenden logischen und rationellen Kategorien einordnen, in ihnen die Vernunft aufzeigen und auch alle Abweichungen als nur scheinbare und vernuenftig begruendete nachweisen". G. Weil, *Abu'l-Barakat ibn al-Anbari: Die grammatischen Streiffragen der Basrer und Kufer*, Leiden 1913, p. 8, cf. p. 23

30. ראה על הנושא הזה: F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, B. IX. Grammatik bis ca. 430 H., Leiden 1984

31. על המילים הזרות אצל סעדיה ראה: S. L. Skoss, "A Study on Hebrew Vowels from Saadia Gaon's Grammatical Work Kutub al-lughah, *JQR*, NS 42 [306] (1951/2), pp. 310-311

חיוג' (שאבן עזרא הולך בעקבות המונחים שלו)³² ויותר מכך אצל אבן ג'נאח, שלפי מה שהוכיח ד' בקר³³ היהו קרוב מאוד לשיטתו של המדקדק הבצרי אלמברד. בתרגומו של אבן תיבון ל"ספר הרקמה" המונח "היקש" מופיע פעמים רבות וגם המונח "מילה זוה" חשוב מאוד בעיניו, שהרי הוא מייחד שני פרקים ב"ספר הרקמה" לנושא הזה.³⁴ אבן ג'נאח מבחין בשני סוגים של מילות זרות: "זרות מן ההקש וזרות מן השער"; בין האחרונות הוא מונה את המילים שמתאימות להיקש אבל חריגות "מן השימוש והמנהג".³⁵ מילה זרה בשבילו היא כל תיבה שהיא שונה ממה שאפשר לצפות לפי כללי ההיקש; כך הוא אומר באופן מפורש: "המילות היצאות חוץ להקשה" (שם, עמ' 336), "ולא תלך תמיד ההקשה עליה" (שם, עמ' 205), או במילים מועטות: "על זולת ההקשה" (שם, עמ' 350), "הזרות מן המנהג" (שם, עמ' 398) וכו'. אבן ג'נאח כולל בשני הפרקים האלה צורות בניקוד לא רגיל, מילים שאפשר לראות אותן כנפרדות בשתיים או כאחת, מילים מורכבות וכו' (שם, עמ' 343–344, 348–349 ועוד).

עמדתו של אבן עזרא בנושא הזה היא בכיוון דומה והיא בלי ספק קרובה למדקדקים הערבים מבצרה. בעיניו הלשון היא מהות הגיונית הנוהגת לפי מידה, "כמשפט" (או "כפי המנהג"), ויש רק מקרים אחדים שאין להם הסבר הגיוני והריהם בחזקת "מילות זרות". הוא התאמץ לנתח את הצורות האלה באופן מיוחד כי לדעתו הן זקוקות למדקדק שיסביר אותן. גם אם כמעט לא מוצאים בספריו את המונח "היקש", הוא משתמש בו כעיקרון רגיל. יש לפי דעתו "דרך הלשון" (יסוד, 60א ועוד), ורק מעט צורות מתרחקות מן הדרך הזאת, אלה צריכות הסבר מיוחד. אחרי הניתוח, כשחכם הלשון יכול להראות את "דקדוק המילה", הוא יכול לטעון שבתחומים מסוימים "אין מלה זוה" בכל המקרא (יסוד, 59א ועוד). גם אם באכר טוען שבכמה מקרים המילים הן בעצם יחידאיות,³⁶ אני סבור שאין

32. W. Bacher, Die grammatische Terminologie des Jehuda b. Dawid (abu: ראה: Zakarja ibn Daud) Hajjug..., Vienna 1882, pp. 11 f.
33. ראה: ד' בקר, "יונה אבן ג'נאח ותלותו במדקדקים הערביים", לשוננו, נו (1992), עמ' 137–145; הגי'ל, "למקורותיו הערביים של ר' יונה אבן ג'נאח", א' דותן וא' טל (עורכים), מחקרים בלשון העברית: (ספר זיכרון לאליעזר רובינשטיין) (תעודה, ט), תל-אביב תשנ"ה, עמ' 143–168.
34. רקמה, פרקים 30, 31. הראשון הוא פרק ארוך וחשוב, ויש לו מבנה מדויק ושיטתי (יותר שלם מאשר זה של אבן עזרא); אף על פי כן אין יסודות רבים משותפים לשני המחברים.
35. ראה: רקמה, עמ' 350; לפי חרל"פ, עמ' 211: "חלוקה זו אפוא התשתית לשני השימושים [...] שמצאנו אצל א"ע. אין אבן ג'נאח מכניס את המילים היחידאיות בכלל הגדרת הזרות, וכן נהג גם א"ע".
36. על נושא המילים הזרות ראה באכר, עמ' 40 ואילך; לפי הניתוח שלו "מלה זוה" יכולה להיות א) מילה יוצאת מן הכלל, או ב) מילה יחידאית, כמו בפירושי ישעיהו ט, יז; פירוש נחום ב, ד; פירוש ישעיהו נ, ד; "אין רע לה"; ל, יט; "אין לה משפחה"; ראה גם חרל"פ, עמ' 205 ואילך המביאה מקרים רבים של מילים זרות בפירושי המקרא, גם אם הניתוח שלי אינו תומך תמיד ברבייה.

זו הרעה הנכונה. הצורות האלה מושכות את תשומת לב המדקדק מפני שהן חריגות מן השימוש הרגיל של הלשון, ולכן הן גם מוזרות או אפילו יחידאיות במקרא. אבל אינני חושב שמותר לנו לקטלג אותן סתם כיחידאיות ולכרוך את שתי הבעיות כאחת. בכל מקרה, המדקדק מנסה למצוא הסבר פחות או יותר קוהרנטי לצורות הזרות האלה. בימי הביניים, בעקבות המסורת הערבית של המילונים מטיפוס ה"גריב" או הלקסיקונים ל"מלים קשות",³⁷ חכמי הלשון היהודים שחקרו את לשון המקרא היו מעוניינים במשמעות המילים האלה³⁸ ולא דווקא בצורתן, כפי שהדבר אצל אבן עזרא. בספרי הדקדוק שלו כמעט שאין הוא רומז למילים יחידאיות אלה, ובכל מקרה הוא נוקט את הלשון "ואין למלה חבר" (שפת יתר, 56) או "שהמלה יחידה" (שם, 166). שלא כמו הצירוף "אין לה משפחה (ידועה)"³⁹ שמשמעותו: חוסר מקרים דומים אינו מאפשר למדקדק לנתח את הצורה הדקדוקית כפי שהיה צריך.⁴⁰ אומר אברהם אבן עזרא: "ודע כי מצאנו במקרא מלות זרות או שבאו על דרך משקל אחר כמו 'את מוצאך ואת מובאך', [...] והם מלות מעטות, ואחר שלא באו על משפט חביריהם ויצאו מהכלל לא נלמוד מהם רק נסמוך על הדרך הישרה" (צחות, 66).⁴¹

בספר "מאזנים" אבן עזרא מייחד פרק להסביר את ה"זרים" או את ה"מלות זרות" (שם, 92–97). המילים שבתחילת השער, "שלא ימצא כמהו", הן הערה יותר מהגדרה. כאן הוא כולל בין ה"זרים" כל מיני מקרים, כמו:

- השי"ן שאין מבטאים ב"יששכר".
- צורות הנגזרות באופן לא רגיל, כמו: "ויהס" (במדבר יג, ל) אולי מ"הס"; "ותהינו" (דברים א, מא) מן "הן"; "אפונה" (תהלים פח, טו) מלשון "פן"; מילת "על" מלשון "עלה" וכו'.
- שם עצם המתגלה בנטיית הפועל: "מתיהדים" (אסתר ח, יז).

37. ראה: A. Rippin, *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'an*, Oxford 1988, pp. 158–174
38. ראה מאמרי: "Los 'hapax legomena' biblicos en Menaheem ben Saruq", D. Nuñez (ed.), *Salvacion en la Palabra: Targum, Derash, Berith: Homenaje al Prof. A. Diez Macho*, Madrid 1986, pp. 783–809
39. שהוא משתמש בהם, למשל, בקשר למילה "שקעוורות" (ויקרא יד, לו) בשפה ברורה, 58, וגם בפירושו לויקרא יד, לו עם המילים: "אין אחות למלה הזאת".
40. ולהחליט, כפי שהוא אומר בפסוק האחרון הנזכר, האם זו צורה בעלת ארבע אותיות והאות האחרונה כפולה, או היא בעלת חמש אותיות שורשיות.
41. אבן עזרא איננו רחוק מדעותיהם של המדקדקים הערבים מבצרה שעשו כלל לא להתרחק מיסוד המילה (אצל); בשבילים המילים הזרות (שדוד) היו ברורות, אבל למדקדק אסור לבנות צורות דומות להן בעזרת ההיקש. ראה ספרו של ג' וייל (לעיל הערה 30), עמ' 9.

- מילים מורכבות: "לפלמני" (דניאל ח, יג) מן "פלני אלמני"; "עדן" ו"עדנה" מן "עד" ו"נהה"; "ובשלם" (מלכים א יט, כא) מן "בשל למו", וכן "אראלם" (ישעיהו לג, ז).⁴²
- צורות מורכבות: "נתעו" (איוב ד, י) מפועל עבר ועתיד (גם בצחות, 42); "ישבתי" (ירמיהו כב, כג) מפועל עבר בנקבה עם פועל; "מקנתי" (ירמיהו כב, כג) מפועל עבר ופעול; "תחשבני" (איוב יט, טו) מלשון זכר ונקבה, כמו: "וישרנה" (שמואל א ו, יב), "ותקרבו" (יחזקאל לז, ז), "מבליגיתי" (ירמיהו ח, יח); "והפתית" (משלי כד, כח) מבניין הפעיל ופיעל; "נגאלו" (ישעיהו נט, ג) מבניין נפעל מורכב עם פועל; "ונוסרו" (יחזקאל כג, מח) מבניין נפעל והתפעל, והתי"ו מובלע; "הכבס" (ויקרא יג, נה) – שם הפועל מהתפעל עם הופעל. כמעט לכל המילים האלה המחבר נותן הסבר דומה בפרק המתאים על המילות המורכבות שב"ספר צחות" (שם, 66).
- צורות אחרות מן הפועל: "תשם" (בראשית מז, יט) מפועל פ"א "באה כמו בעלי היו"ד"; "ישים" (ירמיהו נ, מה) באל"ף מובלעת; "רד" (שופטים יט, יא) גם ביסוד, 76ב), ו"שוב תשבו" (ירמיהו מב, י) מפועלי פ"י; "וירא" (בראשית כח, ח) בפתח; "ירא" (בראשית מא, לג); "קבה" (במדבר כג, ח) מפועלי הכפל. שמות עצם ל"אין מספר", כמו "הארץ" בקמץ תחת האל"ף ועוד.
- שלוש מילות יחס צמודות: "למבראשונה" (דברי הימים א טו, יג).
- מלבד המילים "הזרות" שקיבץ אבן עזרא בפרק הזה יש עוד רבות בספרי הדקדוק שלו:
- הצורה "והתשוטטנה" (ירמיהו מט, ג) שמחברת פעמים טי"ת עם תי"ו של התפעל (צחות, 64; יסוד, 74א); "הראיתם" (שמואל א י, כד) ברי"ש דגושה (יסוד, 72ב); "מישני" (דניאל יב, ב) ביו"ד דגושה לפי בן נפתלי (מאזנים, 157; יסוד, 72ב); "אחת" בלי דל"ת (יסוד, 74ב).
- שמות עצם, כמו "בת" מגזרת "ואבננה" (בראשית ל, ג) (מאזנים, 78); "לאיש העשיר" (שמואל ב יב, ד) בלי ה"א הידיעה (מאזנים, 106); "האהלי" (יהושע ז, כא) ביו"ד סופית (מאזנים, 107; שפת יתר, 91); "עני" (איכה ג, א), בחטף קמץ (מאזנים, 121; צחות, 41); המספר "שמונה" בסגול בנקבה (מאזנים, 153); "מלה סמוכה זו אחר זו עד חמש": "גבורי חיל מלאכת עבודת בית האלהים" (דברי הימים א ט, יג) (מאזנים, 173); "אחות" יחיד בנקבה (שם, 175–176); "שעפי" (איוב כ, ב) בדגש אחרי היו"ד עם נח נעלם (צחות, 3); "אצילי ידי" (יחזקאל יג, יח), במקום "ידיים" (צחות, 26); "ב"שלאנן" (איוב כא, כג) יש למ"ד

42. להלן נחקור את המילים המורכבות אגב ניסיון להסביר את כל המילים שיוצאות מן הכלל בשפה. ראה על הנושא: באכר, עמ' 115 ואילך.

- נוספת (יסוד, א58); "בתים" בקמץ (שם, א66; צחות, 41; שפה ברורה, 72); "כעשן" (שמות יט, יח) בסגול כפול (שפה ברורה, 68).
- כינויים: "לָךְ" במקום "לָךְ" (איוב ז, כ) (מאזנים, 118) בהקשר, או "אתכה" (שמות כט, לה) באתנח; "מנהו" (תהלים סח, כד) שיכול להיות מילה מורכבת (שפת יתר, 104).
- צורות הפועל כמו "שלותי" (איוב ג, כו) מפועלי ל"ה (מאזנים, 75); "אשתחווה" (תהלים קלח, ב) וגם "וישתחו" (שמות לד, ח) (מאזנים, 78; צחות, 22); "ותתצב" (שמות ב, ד) שחסר בה השורש הראשון ובא במקומו שווא נח נעלם (מאזנים, 100; צחות, 64); המילה "השכוני באהלים" (שופטים ח, יא) "ואין במקרא מלה זרה כמוה משלשה ענינים. האחד ה"א הידיעה עם מלה סמוכה. והשני שהוא סמוך ואחריו ב"ת והיה ראוי להיות שכוני אהלים, או שכוני במ"ם. והשלישי שמלת שכן, מהפעלים העומדים ולא יבא מהם פעול, כמו שלא יבא מן הלך, הלך, ולא מן חבה, חבוי" (מאזנים, 107-108); "קח" בקמץ (יחזקאל יז, ה) ומשמעותו לא ברורה (מאזנים, 141); "תשי" (דברים לב, יח) בנח נעלם במקום דגש בגלל הבלעת הנו"ן (מאזנים, 144); "ואפית" (ויקרא כד, ה), "והכית" (שמות יז, ו) מלרע (מאזנים, 161); "ואמתתהו" (שמואל ב א, י) בפתח בוי"ו הראשונה (מאזנים, 206; צחות, 56; יסוד, 260); ארבע צורות בעבר בגוף שלישי בקמץ כפול (צחות, 12); "הייטב" (ויקרא י, יט) עם ה"א השאלה למרות הדגש שביי"ד (גם אם הקראים רואים פה ובצורות דומות ה"א הידיעה עם העתיד) (צחות, 21; מאזנים, 112; שפה ברורה, 86; פירוש ויקרא י, יט); "תרגלתי" (הושע יא, ג) שבתחילה תי"ו במקום ה"א (צחות, 21); "שלותי" (איוב ג, כו) בוי"ו כשורש שלישי (צחות, 22); "יודעתי" (שמואל א כא, יג) שיכול להיות מורכב מעבר ומעתיד (צחות, 44); "ויקח" (בראשית מב, טז) שרק ב"לקח" יש הבלעת הלמ"ד (צחות, 46); מקרה אחד של שם פועל עם עתיד: "היות אהיה" (תהלים נ, כא) (צחות, 48); "התל" (בראשית לא, ז) שהיא פיעל בלי דגש (צחות, 56); "תשימון" (איוב יח, ב) בנו"ן סופית (יסוד, 257); "והבדילה" (שמות כו, לג) מלרע (יסוד, א62); "ייהוא" (קהלת יא, ג) (יסוד, 265); "ואבדך" (יחזקאל כח, טז) בחוסר אל"ף אחת (יסוד, א66); "חיי" (בראשית יא, יב) בפתח (שפה ברורה, 56).
- מליות כמו ה"א ב"ה ליהוה" (דברים לב, ו) (מאזנים, 81); ⁴³ "אל" (שמואל א כז, י) עם עבר (מאזנים, 169); "הנני" (בראשית כב, ז) "זרה משני פנים, האחד היות הנו"ן בקמץ קטן ואיננו במקום מוכרת שהוא אתנח או סוף פסוק או זקף קטן [...] והשני דגשות הנו"ן" (מאזנים, 170).
- במקומות אחרים, אחרי שניתח צורות מסוימות ואחרי שתיאר את הכלל בתנ"ך,

43. אבן עזרא טוען שבמקרה הזה "יגלה לנו סוד גדול" בקשר לניקוד ה"ה"א.

כותב אבן עזרא: "ואין מלה זרה בכל המקרא" (צחות, 22); כך למשל, בעתיד של פועלי ע"ו (שם, 46), בשם הפועל של ע"ע (שם, 53, 56), בנפעל של פ"י (שם, 61), בניקוד הכינוי בגוף שני זכר ברבים (יסוד, 57ב) ועוד במקרים רבים (למשל: שם, 60א, 63ב, 70א ועוד). המדקדק יכול גם לכתוב על צורה מסוימת, כמו "וישתחו" שהיא "כמעט זרה" (צחות, 22) או שהמילה "ביקרותיך" (תהלים מה, י) "כמו זרה", במשמעות דומה ל"המלה קשה" (שפת יתר, יא). הוא יכול גם להציע חלופה: המילה "ואקראה" (שמואל א כח, טו) היא "כדרך הפעלים הרביעים או היא זרה" (צחות, 46).

חשוב מאוד בעיניו העיקרון הכללי שכבר הזכרנו: "ואנחנו לא נלמוד ממלה זרה" (שם, 60, 66), או כמו שהוא כותב במקום אחר: "ואנחנו לעולם נדרוף אחרי רבים ואם באה מלה זרה לא נשים לב אליה" (שפה ברורה, 17).

פעמים לא מעטות אבן עזרא נוקט את שיטת "על דרך קצרה" כדי להסביר כמה מה"זרים" שבמקרא לא רק מבחינת התחביר אלא גם מבחינת התצורה. כידוע לכול, לשיטה זו יש מסורת יהודית ארוכה מאוד שמקורותיה בתקופות שגיבשו חז"ל את המידות שהתורה נדרשת בהן, אלא שאנחנו איננו מתכוונים כאן לשיטה ככלי פרשני, אלא רק לשימושה הדקדוקי בהקשר של הצורות הזרות הנזכרות.⁴⁴ אבן עזרא מייחס באופן מיוחד את שיטת "על דרך קצרה" והמילים הזרות בקשר למילה "מזה" (שמות ד, ב, "מהזה" לפי הקרי) כשהוא כותב: "ואחזו דרך קצרה והטעם ששמו שתי מלות מלה אחת" (צחות, 29); גם על "מבליגית" (ירמיהו ח, יח) אומר אבן עזרא שזו מילה מורכבת "דרך קצרה" (שפה ברורה, 37). והדוגמאות מרובות.

ד. המילים המורכבות

המדקדקים הערבים כבר קיבלו את העובדה שבשפה שלהם היו מילים מורכבות; בשבילים הודות להרכבה (תרכיב) אפשר לחבר שתי מילים למילה אחת.⁴⁵ מונח ההרכבה לא נחשב במיוחד בדקדוק היהודי כאל-אנדלוס במאה העשירית, רק דונש ומחבר ה"השגות על סעדיה" מסבירים כמה מילים כמורכבות, וכך הדבר אצל חיוג'. אבל הוא משמעותי במיוחד לאבן ג'נאח, שהרי הוא טוען שיכולה להיות הרכבת אותיות (באופן כללי מאוד) בשמות, בפעלים ובמילות הטעם.⁴⁶ בהרכבת שני חלקים או יסודות הוא מדגיש במיוחד שיש שמות מורכבים (בניגוד לנפרדים) כמו יששכר, אברהם, בנימין וכו', וגם בין מילות הטעם יש מורכבות כמו: "בלעד"י, "מדוע", "ערנה" ועוד (רקמה, עמ' 43 ואילך).

44. על הכלל "דרך קצרה" ראה: באכר, עמ' 142 ואילך; רקמה, פרק 14.

45. ראה: Jonathan Owens, *The Foundations of Grammar*. Amsterdam and Philadelphia 1988, p. 123

46. ראה: רקמה עמ' 41 ואילך; באכר, עמ' 115 ואילך.

אבן עזרא מייחד לנושא הזה תשומת לב רבה, ובמקרים רבים הדבר נוגע בכיורו להסבר המילים הזרות שבמקרא, כך שפרק שלם ב"ספר צחות" יוחד לעניין ההרכבה. הוא קובע כמה כללים, למשל שאין מילים מורכבות משני שמות או מפועל ושם; אפשר להרכיב מילים רק מצורות שונות של הפועל (עבר ועתיד, עבר עם שם הפועל או עבר עם פועל, זכר עם נקבה, שני בניינים שונים וכו') או הרכבה ממיליות.⁴⁷

הנושא שנוי במחלוקת גם בספר ההגנה על סעדיה: שלא כאדונים אבן עזרא דוחה בצורה ברורה קבלת מציאותן של מילים מורכבות בעברית. מבקר הגאון טוען שיש אפשרות כזו בדרך כלל, אך לפי אבן עזרא "אין בלשון הקדש כלל מילה אחת מלשון הקדש שהיא מורכבת משתי מילות בפעלים ובתאר השמות שהוא נגזר מן הפעלים. מצאנו [מילות] מעטות במלות הטעם" (שפת יתר, 12). בדיון על "מנהג" (תהלים סח, כד) הוא כותב: "והנכון בעיני שהיא מלה זרה [...] אולי היא מלה מורכבת, כמו "עדנה" (קוהלת ד, ב), "את אשר עדן" (קוהלת ד, ג) (שפת יתר, 104; מאזנים, 93).

יש ויכוח גם על כמה שמות עצם כמו "תלפיות" (שיר השירים ד, ד): על כך אבן עזרא אומר שסעדיה "אינו רחוק" גם אם הוא טוען ש"תהיה המלה שתיים", אבל ייתכן שהוא מסכים יותר עם המשמעות מאשר עם הניתוח הדקדוקי של הגאון (שפת יתר, 70); גם על "צלמות" (ישעיהו ט, א) אמר הגאון שהיא הרכב של שתי מילים, אבל אבן עזרא לא הסכים אתו וגם לא עם אדונים, לפי דעתו, זו מילה אחת בעלת ארבע אותיות (שפת יתר, 99). אבל ייתכן שיש סוגים אחרים של הרכבה במקרא, כך למשל, מילה מורכבת בכינויים, כמו "מקללוגני" (ירמיהו טו, י), "ולפי דעתי שהמלה מורכבת והטעם המקללים שלו אין להם עסק כי אם אותי, והנה הנו"ן והיו"ד סימן המדבר בעד נפשו" (שפה ברורה, 28). אין לו ספק בקשר להרכבה בפעלים שהרי על צורה כמו "משתחיותם" (יחזקאל ח, טז) הוא כותב: "הנכון להיות מלה מורכבת מפועל עבר ופועל הוה" (שפת יתר, 109) ועוד.⁴⁸

בשמות העצם הרגילים אין מילים מורכבות בדרך כלל, אך זה אפשרי במקרים מיוחדים. כך למשל, במילה "ובדמשק" (עמוס ג, יב), "יתכן היות המילה מורכבת משתיים מן 'בדי אש' (ירמיהו נא, נח), ומן 'ובן משק ביתי' (בראשית טו, ב), כמילת 'פלמוני' (דניאל ח, יג) שהיא מן 'פלני אלמני' (רות ד, א); "זוה יתכן במילות ענין או מלת ענין עם שם, לא בפעלים" (מאזנים, 64, 93; צחות, 66); "'האחשדרפנים' (אסתר ח, ט) מלה מורכבת והטעם שרי הפנים. והנכון בעיני שהיא מלה פרסית והובאה על מתכונת לשון הקדש" (צחות, 68). יש גם כמה שמות פרטיים

47. ראה: פרייס, עמ' 128 ואילך.

48. "זוה יתכן במלות ענין או מלת ענין עם שם לא בפעלים" (מאזנים, 64).

"מהשמות שהם מורכבים משנים, כמו: עשהאל, פדהאל, והדומה להם" (מאזנים, 66). גם שמות התואר יכולים להיחשב כמורכבים: "והנה הוא מורכב מהשנים הנזכרים, כמו 'איש חכמה', והטעם איש שיש בו חכמה והנה הוא חכם" (צחות, 41). לפי דעתו יש צורות מורכבות רבות למדיי בפעלים: "יוקשים" (קהלת ט, יב) "היא מלה מורכבת מפועל עתיד ובינוני כי הבינוני יוקשים. וכבר הזכרתי מהמלות המורכבות רבות" (מאזנים, 214); "יודעתי" (שמואל א כא, ג) אולי מורכבת מפועל עבר ופועל עתיד (צחות, 44, 66), וכן "אגאלתי" (ישעיהו סג, ג) (שפה ברורה, 46; פירוש ישעיהו סג, ג); "וילדת" (בראשית טז, יא) "מורכב מפועל עבר מהבניין הקל ומפועלת" (צחות, 66); "צמתתוני" (תהלים פח, יז) שלפי חיוג' "המלה גם היא מורכבת מפועל עבר מהבניין הדגוש ומנכח לשון רבים עם סמיכה אל יחיד" (צחות, 66; שפה ברורה, 46; פירוש תהלים פח, יז); "והושבותים" (זכריה י, ו; פירוש זכריה י, ו); "ויחמנה" (בראשית ל, לח), "מורכבת בין זכרים ונקבות" (צחות, 66; שפה ברורה, 46; פירוש בראשית ל, לח); "ונכפר" (דברים כא, ח) מבניין נפעל ומבניין התפעל (צחות, 66; פירוש דברים כא, ח); "נולדו" (דברי הימים א כ, ח) מבניין נפעל עם בניין פועל (צחות, 66) וכו'.⁴⁹

גם במליות יש מורכבות, כמו: "בלעדי", "מדוע" (מאזנים, 84; צחות, 66; יסוד, 55א), "איככה" (מאזנים, 169); "מזה" (שמות ד, ב), "מלכם" (ישעיהו ג, טו) (צחות, 66; יסוד, 55א) ועוד.

בספרי הדקדוק שלו במקום אחר הוא טוען שיש בשפה אפשרויות אחרות של הרכבה, למשל, התנועות יכולות להיות מורכבות: השוורק "כאלו הוא מורכב מן החולם שהוא למעלה ומן החירק שהוא למטה" (מאזנים, 34, 36; צחות, 9); הקמץ הוא תנועה "מורכבת מחולם ומפתח גדול" (שם, 8); והקמץ קטן (צירי) גם הוא "מורכב מן החולם ומן החירק", אלא שהוא "נוטה לחולם" (שם, 10); גם הסגול מורכב "מקמץ קטן ופתח גדול" (שם, 11). אפילו על עיצורים כמו הכ"ף אפשר להגיד "הוא כדמות מורכב" (כנראה מאותיות החיך ומאותיות הגרון),⁵⁰ וגם הנז"ן "מעט מורכב משנים" (שפה ברורה, 81).

בהתאמה שאבן עזרא מנסה למצוא תמיד בין הלשון לבין הטבע, עם היסמכות יסודית על מסורת הקדמונים בשימוש רחב של ההיקש ושל עקרון ההיגיון וגם בהסבר המילים הזרות, אנו מבחינים בתגובתו האישית לשאלות הקרובה מאוד לשל המדקדקים הערבים הגדולים מבצרה, וגם תפיסתו את הלשון דומה מאוד לתפיסתם. הוא הבין באופן יסודי את הבעיות של חכמת הלשון בזמנו וחיפש להן פתרונות עצמאיים וקהרנטיים.

49. כמה מהמילים ה"זרים" שהזכרנו למעלה במאזנים, 93 ואילך נמצאות גם בצחות, 66: "מבליגיית", "נחער" (שם, 42), "מקוננת" (גם בשפה ברורה, 46), "ישבתי", "תחשבוני" (שם, 46), "וישרנה", "ותקברו" (שם, 37, 46), "נגואלו", "ונוסרו", "הכבס" (פירושו לויקרא יג, נה ועוד).
50. ראה שפה ברורה, 308, הערה של א' ריוז.

רשימת קיצורים

א. חיבורי אברהם אבן עזרא

- יסוד = יסוד דקדוק, מהדורת נחמיה אלוני, ירושלים תשמ"ה [לפי מספרי הדפים]
 מאזנים = ספר מאזנים, מהדורה ביקורתית של L. Jimenez Paton, Univ. Complutense 1995 [לפי מספרי העמודים]
 צחות = ספר צחות, C. del Valle, *Sefer Sahot de Abraham Ibn 'Ezra*, Salamanca 1977 [לפי מספרי הפרקים]
 שפה ברורה = שפה ברורה, מהדורה ביקורתית של: E. Ruiz Gonzalez, Univ. Complutense, 1994 [לפי מספרי העמודים]
 שפת יתר = שפת יתר או ספר ההגנה על רב סעדיה גאון, מהדורת יגאל אושרי, עבודת גמר, אוניברסיטת בראילן, רמת גן תשמ"ח [לפי מספרי תשובות]

ב. ביבליוגרפיה

- באכר = ב"ז באכר, *Abraham ibn Ezra als Grammatiker*, Strassburg and London 1882, 175 ss.
 בן-מנחם = נ' בן-מנחם, עניני אבן עזרא, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ח
 בן טרוק = Menaem Ben Jacob Ibn Saruq, *Mahberet*, Granada: Universidad de Granada, 1986
 חרל"פ = לובה חרל"פ, חידוש ומסורת בדקדוקן של רבי אברהם אבן-עזרא על פי חיבוריו ועל פי פירושיו לתנ"ך, חיבור דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת גן תשנ"ו, עמ' 338 ואילך
 ילין = ד' ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים 1945
 פוזננסקי = S. Poznanski, *Mose b. Samuel Hakkohen Ibn Chiquitilla*, Leipzig 1895
 פרייס = L. Prijs, *Die grammatikalische Terminologie des Abraham ibn Ezra*, Basel 1950
 קוגוט = ש' קוגוט, "ר' אברהם אבן עזרא כבלשן, על פי פירושיו למקרא", I. Twersky and J. M. Harris (eds.), *Rabbi Abraham ibn Ezra: Studies in the Writings of a Twelfth Century Jewish Polymath*, Cambridge, Harvard University, Mass.: 1993, Hebr. Sect., pp. 1–20
 רקמה = אבן ג'נאח, ספר הרקמה, מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד
 תשובות על מנחם = Tešubot de Dunas ben Labrat, Edicion critica y traducción española de A. Sáenz-Badillos, Granada 1980

